ॐ

श्री परमात्मने नमः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

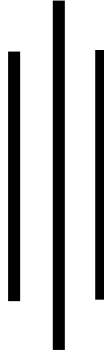
श्रीमदन्नम्भट्टविरचितः

तर्कसङ्ग्रहः

(दूरजङ्गमयन्त्रसम्पादनम्)

(मूलमात्रम्)

BS 2073-08-15

सम्पादकः

चिरञ्जीवी खतिवडा

Email:- ckachal@gmail.com

देवघाट-२, तनहूँ

विषयसूची

प्रीन्ट् कर्तुमत्र क्लिक् क्रियताम्

॥श्री॥

तर्कसंग्रहः

निधाय हृदि विश्वेशं विधाय गुरुवन्दनम् ।
बालानां सुखबोधाय क्रियते तर्कसंग्रहः ॥

पदार्थाः

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायअभावाः सप्त पदार्थाः ।

नव द्रव्याणि

पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि नवैव ।

चतुर्विंशतिः गुणाः

रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभाग – परत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छा – द्वेषप्रयत्नधर्माऽधर्मसंस्काराश्चतुर्विंशतिगुणाः ।

पञ्च कर्माणि

उत्क्षेपणापक्षेपणाऽऽकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चकर्माणि ।

सामान्यम्

परमपरञ्चेति द्विविधं सामान्यम् ।

विशेषः

नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्त्वनन्ता एव ।

समवायः

समवायस्त्वेक एव ।

अभावः

अभावश्चतुर्विधः– प्रागभावः, प्रध्वंसाभावः, अत्यन्ताभावः, अन्योन्याभावश्चेति ।

१. द्रव्यलक्षणप्रकरणम्

पृथिवी

तत्र गन्धवती पृथिवी । सा द्विविधा–नित्या अनित्या च । नित्या परमाणुरूपा । अनित्या कार्यरूपा । पुनस्त्रिविधा– शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरमस्मदादीनाम् । इन्द्रियं गन्धग्राहकं घ्राणं नासाऽग्रवर्ति । विषयो मृत्पाषाणादिः ।

आपः

शीतस्पर्शवत्य आपः । ता द्विविधाः । नित्या अनित्याश्च । नित्याः परमाणुरूपाः । अनित्याः कार्यरूपाः । पुनस्त्रिविधाः– शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरं वरुणलोके । इन्द्रियं रसग्राहकं रसनं जिह्वाऽग्रवर्ति । विषयः सरित्समुद्रादिः ।

तेजः

उष्णस्पर्शवत्तेजः । तच्च द्विविधं नित्यमनित्यञ्च । नित्यं परमाणुरूपम्, अनित्यं कार्यरूपम् । पुनस्त्रिविधं – शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरमादित्यलोके प्रसिद्धम् । इन्द्रियं रूपग्राहकं चक्षुः कृष्णताराग्रवर्ति । विषयश्चतुर्विधः –भौम–दिव्यौ–दर्या–करजभेदात् । भौमं वह्न्यादिकम् । अबिन्धनं दिव्यं विद्युदादि । भुक्तस्य परिणामहेतुरौदर्यम् । आकरजं सुवर्णादि ।

वायुः

रूपरहितः स्पर्शवान्वायुः । स द्विविधो नित्योऽनित्यश्च । नित्यः परमाणुरूपः । अनित्यः कार्यरूपः । सः पुनस्त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरं वायुलोके । इन्द्रियं स्पर्शग्राहकं त्वक्, सर्वशरीरवर्ति । विषयो वृक्षादिकम्पनहेतुः । शरीराऽन्तःसञ्चारी वायुः प्राणः, स चैकोऽपि उपाधिभेदात् प्राणाऽपानादिसंज्ञां लभते ।

आकाशः

शब्दगुणकमाकाशम् । तच्चैकं विभु नित्यं च ।

कालः

अतीतादिव्यवहारहेतुः कालः । स चैको विभुर्नित्यश्च ।

दिक्

प्राच्यादिव्यवहारहेतुर्दिक्। सा चैका नित्या विभ्वी च।

आत्मा

ज्ञानाऽधिकरणमात्मा। स द्विविधः परमात्मा जीवात्मा चेति। तत्रेश्वरः सर्वज्ञः, परमात्मा एक एव। जीवस्तु प्रतिशरीरं भिन्नो विभुर्नित्यश्च।

मनः

सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः। तच्च प्रत्यात्मनियतत्वादनन्तं परमाणुरूपं नित्यञ्च।

२.गुणलक्षणप्रकरणम्

रूपम्

चक्षुर्मात्रग्राह्यो गुणो रूपम्। तच्च शुक्लनीलपीतरक्तहरित-कपिशचित्रभेदात् सप्तविधम्। पृथिवीजलतेजोवृत्तिः। तत्र पृथिव्यां सप्तविधम्, अभास्वरशुक्लं जले। भास्वरशुक्लं तेजसि।

रसः

रसनाग्राह्यो गुणो रसः। स च मधुराऽ–म्ल–लवण–कटु–कषाय–तिक्तभेदात् षड्विधः। पृथिवीजलवृत्तिः। तत्र पृथिव्यां षड्विधः। जले मधुर एव।

गन्धः

घ्राणग्राह्यो गुणो गन्धः । स च द्विविधः– सुरभिरसुरभिश्च । पृथिवीमात्रवृत्तिः ।

स्पर्शः

त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यो गुणः स्पर्शः । स च त्रिविधः– शीतोष्णाऽनुष्णाशीतभेदात् । पृथिव्यप्तेजोवायुवृत्तिः । तत्र शीतो जले । उष्णस्तेजसि । अनुष्णाऽशीतः पृथिवीवाय्योः ।

पाकजादि

रूपादिचतुष्टयं पृथिव्यां पाकजमनित्यञ्च । अन्यत्राऽपाकजं नित्यमनित्यञ्च । नित्यगतनित्यम् । अनित्यगतमनित्यम् ।

संख्या

एकत्वादिव्यवहारहेतुः संख्या । सा नवद्रव्यवृत्तिः । एकत्वादिपरार्धपर्यन्ता । एकत्वं नित्यमनित्यञ्च । नित्यगतं नित्यम् । अनित्यगतमनित्यम् । द्वित्वादिकं तु सर्वत्राऽनित्यमेव ।

परिमाणम्

मानव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाणम्, नवद्रव्यवृत्तिः । तच्चतुर्विधम्– अणु, महत्, दीर्घं, ह्रस्वञ्चेति ।

पृथक्त्वम्

पृथग्व्यवहाराऽसाधारणकारणं पृथक्त्वम् । सर्वद्रव्यवृत्तिः ।

संयोगः

संयुक्तव्यवहारहेतुः संयोगः । सर्वद्रव्यवृत्तिः ।

विभागः

संयोगनाशको गुणो विभागः । सर्वद्रव्यवृत्तिः ।

परत्वम्/अपरत्वम्

पराऽपरव्यवहारा–साधारणकारणे परत्वाऽपरत्वे । पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिनी । ते द्विविधे–दिक्कृते कालकृते च । दूरस्थे दिक्कृतं परत्वम् । समीपस्थे दिक्कृतमपरत्वम् । ज्येष्ठे कालकृतं परत्वम् । कनिष्ठे कालकृतमपरत्वम् ।

गुरुत्वम्

आद्यपतनाऽसमवायिकारणं गुरुत्वम् । पृथिवीजलवृत्तिः ।

द्रवत्वम्

आद्यस्यन्दनासमवायिकारणं द्रवत्वम् । पृथिव्यप्तेजोवृत्तिः । तद् द्विविधं–सासिद्धिकं नैमित्तिकञ्च । सांसिद्धिकं जले, नैमित्तिकं पृथिवीतेजसोः । पृथिव्यां घृतादावग्निसंयोगजं द्रवत्वं, तेजसि सुवर्णादौ ।

स्नेहः

चूर्णादिपिण्डीभावहेतुर्गुणः स्नेहः। जलमात्रवृत्तिः।

शब्दः

श्रोत्रग्राह्यो गुणः शब्दः । आकाशमात्रवृत्तिः । स द्विविधो– ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च। तत्र ध्वन्यात्मको भेर्यादौ। वर्णात्मकः संस्कृतभाषादिरूपः।

बुद्धिः

सर्वव्यवहारहेतुर्गुणो बुद्धिर्ज्ञानम् । सा द्विविधा– स्मृतिरनुभवश्च।

स्मृतिः

संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः।

अनुभवः

तद्भिन्नं ज्ञानमनुभवः। स द्विविधः–यथार्थोऽयथार्थश्च।

यथार्थानुभवः

तद्वति तत्प्रकारकोऽनुभवो यथार्थः । यथा–रजते 'इदं रजतम्' इति ज्ञानम्। सैव प्रमेत्युच्यते।

अयथार्थानुभवः

तदभाववति तत्प्रकारकोऽनुवभोऽयथार्थः। यथा–शुक्तौ 'इदं रजतम्' इति ज्ञानम्। सैवाऽप्रमेत्युच्यते।

यथार्थानुभवभेदाः

यथार्थाऽनुभवश्चतुर्विधः–प्रत्यक्षाऽ–नुमित्यु–पमिति–शाब्दभेदात् ।

यथार्थानुभवकरणानि

तत्करणमपि चतुर्विधं – प्रत्यक्षाऽ–नुमानो–पमान–शब्दभेदात् ।

करणम्/कारणम्

असाधारणं कारणं करणम् । कार्यनियतपूर्ववृत्तिः कारणम् ।

कार्यम्

कार्यं प्रागभावप्रतियोगी ।

कारणभेदाः

कारणं त्रिविधं–समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात् ।

समवायिकारणम्

यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणम् । यथा– तन्तवः पटस्य, पटश्च स्वगतरूपादेः ।

असमवायिकारणम्

कार्येण कारणेन वा सहैकस्मिन्नर्थे समवेतं सत् कारणमसमवायिकारणम् । यथा– तन्तुसंयोगः पटस्य, तन्तुरूपं पटरूपस्य ।

निमित्तकारणम्

तदुभयभिन्नं कारणं निमित्तकारणम् । यथा– तुरीवेमादिकं पटस्य ।

करणम्

तदेतत्त्रिविधकारणमध्ये यदसाधारणं कारणं तदेव करणम् ।

प्रत्यक्षप्रकरणम्

प्रत्यक्षलक्षणम्/भेदश्च

तत्र प्रत्यक्षज्ञानकरणं प्रत्यक्षम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । (ज्ञानाऽकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षम्) तद् द्विविधं– निर्विकल्पकं सविकल्पकञ्चेति ।

निर्विकल्पकम्

तत्र निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकम् । यथेदं किञ्चित् ।

सविकल्पकम्

सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकम् । यथा–डित्थोऽयम्, ब्राह्मणोऽयम्, श्यामोऽयमिति ।

सन्निकर्षः

प्रत्यक्षज्ञानहेतुरिन्द्रियाऽसन्निकर्षः षड्विधः– संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेषणविशेष्यभावश्चेति ।

संयोगसन्निकर्षः

चक्षुषा घटप्रत्यक्षजनने संयोगः सन्निकर्षः ।

संयुक्तसमवायसन्निकर्षः

घटरूपप्रत्यक्षजनने संयुक्तसमवायः सन्निकर्षः, चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपस्य समवायात् ।

संयुक्तसमवेतसमवायसन्निकर्षः

रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवायः सन्निकर्षः । चक्षुः संयुक्ते घटे रूपं समवेतं,तत्र रूपत्वस्य समवायात् ।

समवायसन्निकर्षः

श्रोत्रेण शब्दसाक्षात्कारे समवायः सन्निकर्षः । कर्णविवरवर्त्याकाशस्य श्रोत्रत्वात् । शब्दस्याकाशगुणत्वात्, गुणगुणिनोश्च समवायात् ।

समवेतसमवायसन्निकर्षः

शब्दत्वसाक्षात्कारे समवेतसमवायः सन्निकर्षः । श्रोत्रसमवेते शब्दे शब्दत्वस्य समवायात् ।

विशेषणविशेष्यभावसन्निकर्षः

अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावः सन्निकर्षः । ‘घटाऽभाववद् भूतलम्’ इत्यत्र चक्षुः संयुक्ते भूतले घटाऽभावस्य विशेषणत्वात् ।

इन्द्रियाणां प्रत्यक्षप्रमाणत्वम्

एवं सन्निकर्षषट्कजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं, तत्करणमिन्द्रियं तस्मादिन्द्रियं प्रत्यक्षप्रमाणमिति सिद्धम् ।

अथ अनुमानप्रकरणम्

अनुमानलक्षणम्

अनुमितिकरणमनुमानम् ।

अनुमितिलक्षणम्

परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः ।

परामर्शः

व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता–ज्ञानं परामर्शः । यथा – ‘वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वतः’ इति ज्ञानं परामर्शः । तज्जन्यं पर्वतो वह्निमान्, इति ज्ञानमनुमितिः ।

व्याप्तिः

‘यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निः’ इति साहचर्यनियमो व्याप्तिः ।

पक्षधर्मता

व्याप्यस्य पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मता ।

अनुमानभेदः

अनुमानं द्विविधं–स्वार्थं परार्थं च ।

स्वार्थानुमितिः

तत्र स्वार्थं स्वानुमितिहेतुः । तथाहि स्वयमेव भूयोदर्शनेन ‘यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निः’ इति महानसादौ व्याप्तिं गृहीत्वा पर्वतसमीपं गतस्तद्गते चाग्नौ सन्दिहानः पर्वते धूमं पश्यन् व्याप्तिं स्मरति–‘यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निः’ इति । तदनन्तरं ‘वह्निव्याप्य धूमवानयं पर्वतः’ इति ज्ञानमुत्पद्यते, अयमेव लिङ्गपरामर्श इत्युच्यते । तस्मात्पर्वतो वह्निमान्, इति ज्ञानमनुमितिरुत्पद्यते । तदेतत्स्वार्थानुमानम् ।

परार्थानुमितिः

यत्तु स्वयं धूमादग्निमनुमाय परं प्रति बोधयितुं पञ्चावयववाक्यं प्रयुज्यते, तत्परार्थानुमानम् । यथा – पर्वतो वह्निमान्, धूमवत्वात्, यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा महानसम्, तथा चायम्, तस्मात्तथा इति । अनेन प्रतिपादिताल्लिङ्गात्परोऽप्यग्निं प्रतिपद्यते ।

पञ्चावयवा:

प्रतिज्ञा–हेतू–दाहरणो–पनय–निगमनानि पञ्चावयवाः। (१) पर्वतो वह्निमान्, इति प्रतिज्ञा। (२) धूमवत्त्वादिति हेतुः। (३) यो यो धूमवान् स स वह्निमानित्युदाहरणम्। (४) तथा चायमित्युपनयः। (५) तस्मात्तथेति निगमनम्।

लिङ्गपरामर्शस्य अनुमानत्वम्

स्वार्थानुमिति–परार्थानुमित्योर्लिङ्गपरामर्श एव करणम्। तस्मात् लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम्।

लिङ्गभेद:

लिङ्गं त्रिविधम्–अन्वयवेतिरेकि, केवलान्वयि, केवलव्यतिरेकि चेति।

अन्वयवेतिरेकि

अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमदन्वयवेतिरेकि। यथा – वह्नौ साध्ये धूमवत्वम्। 'यत्र धूमस्तत्राग्निर्यथा महानसम्' इत्वन्वयव्याप्तिः। यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा ह्रदः इति व्यतिरेकव्याप्तिः।

केवलान्वयि

अन्वयमात्रव्याप्तिकं केवलान्वयि। यथा–घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वात् पटवत्। अत्र प्रमेयत्वा-

भिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिर्नास्ति, सर्वस्यापि प्रमेयत्वादभिधेयत्वाच्च।

केवलव्यतिरेकि

व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं केवलव्यतिरेकि । यथा – ‘पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्वात्, यदितरेभ्यो न भिद्यते न तद् गन्धवत्, यथा जलम् । न चेयं तथा । तस्मान्न तथेति ।’ अत्र यद्गन्धवत् तदितरभिन्न-मित्यन्वयदृष्टान्तो नास्ति। पृथिवीमात्रस्य पक्षत्वात्।

पक्षः

सन्दिग्धसाध्यवान् पक्षः। यथा –धूमवत्वे हेतौ पर्वतः।

सपक्षः

निश्चितसाध्यवान् सपक्षः। यथा –तत्रैव महानसम्।

विपक्षः

निश्चितसाध्याभाववान् विपक्षः। यथा–तत्रैव महाह्रदः।

हेत्वाभासाः

सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च हेत्वाभासाः।

सव्यभिचारभेदः

सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः । स त्रिविधः – साधारणा-साधारणा-नुपसंहारिभेदात् ।

साधारणः

तत्र साध्याभाववद्वृत्तिः साधारणोऽनैकान्तिकः । यथा– पर्वतो बह्निमान् प्रमेयत्वादिति । अत्र प्रमेयत्वस्य बह्न्यभाववति ह्रदे विद्यमानत्वात् ।

असाधारणः

सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तः पक्षमात्रवृत्तिरसाधारणः । यथा– शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति । शब्दत्वं हि सर्वेभ्यो नित्येभ्योऽनित्येभ्यश्च व्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्तिः ।

अनुपसंहारी

अन्वयव्यतिरिक्तदष्टान्त–रहितोऽनुपसंहारी । यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादिति । अत्र सर्वस्यापि प्रमेयत्वाद् दष्टान्तो नास्ति ।

विरुद्धः

साध्याभावव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः । यथा– शब्दो नित्यः कृतकत्वादिति । अत्र कृतकत्वं हि नित्यत्वाभावेनाऽनित्यत्वेन व्याप्तम् ।

सत्प्रतिपक्षः

यस्य साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं विद्यते स सत्प्रतिपक्षः । यथा शब्दो नित्यः श्रावणत्वाच्छब्दवत् । शब्दोऽनित्यः कार्यत्वाद् घटवत् ।

असिद्धः

असिद्धस्त्रिविधः– आश्रयासिद्धः, स्वरूपासिद्धः, व्याप्यत्वासिद्धश्चेति ।

आश्रयासिद्धः

आश्रयासिद्धो यथा– गगनारविन्दं सुरभि अरविन्दत्वात् सरोजारविन्दवत् । अत्र गगनारविन्दमाश्रयः स च नास्त्येव ।

स्वरूपासिद्धः

स्वरूपासिद्धो यथा– शब्दो गुणश्चाक्षुषत्वात् । अत्र चाक्षुषत्वं शब्दे नास्ति, शब्दस्य श्रावणत्वात् ।

व्याप्यत्वासिद्धः

सोपाधिको हेतुर्व्याप्यत्वाऽसिद्धः । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्याप्यकत्वमुपाधिः । साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साध्यव्यापकत्वम् । साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साधनाव्यापकत्वम् ।

यथा – पर्वतो धूमवान् वह्निमत्वादित्यत्रा-ऽर्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः । तथा– यत्र धूमस्तत्रार्द्रेन्धनसंयोगः इति साध्यव्यापकत्वम् । यत्र वह्निस्तत्रार्द्रेन्धनसंयोगो नास्ति, अयोगोलके आर्द्रेन्धनसंयोगाभावादिति साधनाव्यापकत्वम् । एवं साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वा-दार्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः । सोपाधिकत्वाद्वह्निमत्वं व्याप्यत्वासिद्धम् ।

बाधितः

यस्य साध्याभावः प्रमाणान्तरेण पक्षे निश्चितः, स बाधितः । यथा वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वादिति । अत्रानुष्णत्वं साध्यं, तदभाव उष्णत्वं स्पार्शनप्रत्यक्षेण गृह्यते इति बाधितम् ।

अथोपमानप्रकरणम्

उपमानम्

उपमितिकरणमुपमानम् । संज्ञा–संज्ञिसम्बन्धत्वज्ञान-मुपमितिः । तत्करणं सादृश्यम् । तथा हि– कश्चिद्गवयपदाऽर्थमजानन् कुतश्चिदारण्यकपुरुषात् ‘गोसदृशो गवय’ इति श्रुत्वा वनं गतो ‘गोसदृशो गवय’ इति वाक्यार्थं स्मरन् गोसदृशं पिण्डं पश्यति ।

तदनन्तरमसौ ‘अयं गवयशब्दपदवाच्य’ इत्युपमितिरुत्पद्यते।

अथ शब्दखण्डः

शब्दप्रमाणम्

आप्तवाक्यं शब्दः। आप्तस्तु यथाऽर्थवक्ता। वाक्यं पदसमूहः। यथा–गामानयेति। शक्तं पदम्। अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरसंकेतः शक्तिः।

वाक्यार्थज्ञाने हेतवः

आकांक्षा योग्यता सन्निधिश्च वाक्याऽर्थज्ञाने हेतुः। पदस्य पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वमाकांक्षा। अर्थाऽबाधो योग्यता। पदानामविलम्बेनोच्चारण सन्निधिः। तथा चाकांक्षारहितं वाक्यमप्रमाणम्। यथा–गौरश्वः पुरुषो हस्तीति न प्रमाणम्। आकांक्षाविरहात्। वह्निना सिञ्चतीति न प्रमाणं, योग्यताविरहात्। प्रहरे प्रहरेऽसहोच्चारितानि गामानयेत्यादिपदानि न प्रमाणं, सान्निध्याऽभावात्।

वाक्यभेदः

वाक्यं द्विविधं– वैदिकं लौकिकञ्च । वैदिकमीश्वरोक्तत्वात्सर्वमेव प्रमाणम् । लौकिकं त्वाप्तोक्तं प्रमाणम् । अन्यदप्रमाणम् ।

शब्दस्य करणत्वम्

वाक्याऽर्थज्ञानं शब्दज्ञानम् । तत्करणं तु शब्दः ।

अथाऽवशिष्टगुणनिरूपणम्

अयथार्थानुभवभेदः

अयथाऽर्थानुभवस्त्रिविधः– संशयविपर्ययतर्कभेदात् ।

संशयः

एकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मवैशिष्ट्याऽवगाहि ज्ञानं संशयः । यथा–स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ।

विपर्ययः

मिथ्याज्ञानं विपर्ययः । यथा– शुक्तौ 'रजतम्' इति ।

तर्कः

व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः । यथा–'यदि वह्निर्न स्यात्तर्हि धूमोऽपि न स्यात्' इति । स्मृतिरपि द्विविधा– यथार्था अयथार्था चेति । प्रमाजन्या यथार्था, अप्रमाजन्या अयथार्था ।

सुखम्

सर्वेषामनुकूलवेदनीयं सुखम् ।

दु:खम्

(सर्वेषाम्) प्रतिकूलवेदनीयं दु:खम् ।

इच्छा/द्वेष:/प्रयत्न:

इच्छा काम: । क्रोधो द्वेष: । कृति: प्रयत्न: ।

धर्म:/अधर्म:

विहितकर्मजन्यो धर्म: । निषिद्धकर्मजन्यस्त्वधर्म: ।

आत्ममात्रविशेषगुणा:

बुद्ध्यादयोऽष्टावात्ममात्रविशेषगुणा: । बुद्धीच्छा-प्रयत्ना नित्या अनित्याश्च । नित्या ईश्वरस्य, अनित्या जीवस्य ।

संस्कार:

संस्कारस्त्रिविधो– वेगो, भावना स्थितिस्थापकश्चेति । वेग: पृथिव्यादि चतुष्टयमनोवृत्ति: । अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भावना । आत्ममात्रवृत्ति: । अन्यथाकृतस्य पुनस्तदवस्थाऽऽपादक: स्थितिस्थापक: । कटादिपृथिवीवृत्ति: ।

३.कर्मलक्षणम्

चलनात्मकं कर्म । ऊर्द्ध्वदेशसंयोगहेतुरुत्क्षेपणम् । अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपणम् । शरीरस्य सन्निकृष्ट-संयोगहेतुराकुञ्चनम् । विप्रकृष्टसंयोगहेतुः प्रसारणम् । अन्यत्सर्वं गमनम् ।

४.सामान्यलक्षणम्

नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यम् । द्रव्यगुणकर्मवृत्ति । तद् द्विविधं– परापरभेदात् । परं सत्ता, अपरं द्रव्यत्वादि ।

५.विशेषलक्षणम्

नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्तका विशेषाः ।

६.समवायलक्षणम्

नित्यसंबन्धः समवायः । अयुतसिद्धवृत्तिः । ययोर्द्वयोर्मध्ये एकमविनश्यदपराश्रितमेवावतिष्ठते । तावयुतसिद्धौ यथा अवयवावयविनौ गुणगुणिनौ, क्रियाक्रियावन्तौ, जातिव्यक्ती, विशेषनित्यद्रव्ये चेति ।

७.अभावलक्षणम्

प्रागभावः

अनादिः सान्तः प्रागभावः। उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य।

प्रध्वंशाभावः

सादिरनन्तः प्रध्वंशः। उत्पत्त्यनन्तरं कार्यस्य।

अत्यन्ताभावः

त्रैकालिकसंसार्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः। यथा– भूतले घटो नास्ति।

अन्योऽन्याभावः

तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽन्योन्याभावः। यथा –घटः पटो नेति।

पदार्थनिष्कर्षः

सर्वेषां पदार्थानां यथायथमुक्तेष्वन्तर्भावात्सप्तैव पदार्था इति सिद्धम्।

कणादन्यायमतयोर्बालव्युत्पत्तिसिद्धये।
अन्नम्भट्टेन विदुषा रचितस्तर्कसंग्रहः॥

धन्यवादाः!!!

Youtube MSG FB Blog Twitter

© CHIRANJIBI KHATIWADA

MAHESH SANSKRIT GURUKUL, DEVGHAT-2, TANAHUN

ckachal@gmail.com

www.facebook.com/ck.achal

+977-9849165205

